

Hoe de staat zijn raison d'être verloor

Staat en revolutie in Frankrijk 1775-1789¹

Marjolein 't Hart*

'Taxation is the economic expression of the individual's cohesion with the nation'²

Summary

State and revolution in France 1775-1789

This article is an attempt to introduce a new aspect in the existing theories of social revolutions. By using a concept of the state as a negative transfer system, it points to the importance of fiscal institutions in explaining the weakness of the state during times of crises. The French Revolution of 1789 is used as an example in showing how the financial structure of the state reached its limits as a result of the burden of the expenses connected with the American War of Independence (1776-1783). New taxes, more loans and reforms were urgently needed, yet these affected the property rights in such a thorough way that the financial transactions of the state became a rallying point in mobilizing opposition against the Ancien Régime. A short paragraph on the British institutions shows how the British state could finance a war without losing the support of the propertied classes and without overburdening the lower classes.

De vraag naar het ontstaan van een sociale revolutie is reeds meerdere malen gesteld, maar de veelvuldige en veelvormige antwoorden zijn toch niet bevredigend te noemen.³ Voor een groot deel is dit te wijten aan een wisselende conceptie in het begrip revolutie. Men beschouwt vaak een revolutie als niets anders dan een opstand op wat grotere schaal. Gevolg hiervan is, dat men zich richt op de bestudering van slechts één groep in de samenleving, zoals de bourgeoisie, de boeren of het proletariaat. Een sociale revolutie is echter alleen mogelijk als de staat door meerdere sociale groeperingen, die onderling wel tegenstellingen kunnen vertonen, wordt aangevallen, waarbij die groeperingen al dan niet bewust coalities vormen. Zonder de revolte van de boe-

* Vakgroep Algemene en Theoretische Sociologie, Sociologisch Instituut RU Groningen.

ren was de arbeidersrevolutie in Rusland niet geslaagd, zonder de opstand van de adel had de bourgeoisie in Frankrijk de staatsmacht niet veroverd en zonder de steun van het stedelijk proletariaat was ook de boerenrevolutie in China beperkt geweest.

In dit artikel wordt een sociale revolutie gedefinieerd als een omwenteling in de staatsmacht, waar meerdere sociale groeperingen bij betrokken zijn en die op korte termijn grondige veranderingen op politiek, sociaal en economisch gebied teweeg brengt. Paleisrevoluties, coups, en dergelijke vallen hier buiten.

Achtergronden voor sociale revoluties zijn te vinden in tegenstellingen, onrust en ontevredenheid, maar deze zijn altijd in bepaalde mate aanwezig in de samenleving en kunnen niet verklaren waarom men ineens in opstand komt. Door de staat centraal te stellen zou het mogelijk moeten zijn een *structureel* verband aan te brengen tussen de opstanden van meerdere sociale groeperingen tegen de staat – een sociale revolutie vooronderstelt immers een staatsapparaat waartegen de revolutionaire doelstellingen gericht worden.

Dit artikel is gebaseerd op een poging de theorievorming op een nieuwe leest te schoeien door het stelsel van staatsfinanciering te bestuderen.⁴ Via belastingen, gelduitgifte, subsidies, pensioenen en staatsleningen heeft ieder individu bepaalde belangen bij de staat. Veel van die belangen zijn groepsgebonden: slechts een bepaalde groep heeft staatsleningen onderschreven en belastingmaatregelen treffen vaak specifieke groepen. Beheer en verdeling van de financiële middelen resulteren voorts in andere groepsbelangen. Uiteraard moet niet uit het oog worden verloren dat de staat meer functies heeft dan alleen maar financiële: het handhaven van de orde, het legitimeren van eigendomsrechten, verzorging van onderwijs en zorgdragen voor de defensie zijn bijvoorbeeld functies waardoor ieder meer of minder nut van de staat te verwachten heeft. Maar het voordeel van het centraal stellen van de staatsfinanciering is dat de relatie tussen staat en maatschappij een heel directe is, terwijl bovendien de financiële instituties van belang zijn in een crisissituatie. Als de staat namelijk afhankelijk is van dezelfde groep waartegen repressie gericht is, wordt het moeilijk om de middelen voor die repressie te blijven vinden.

Dit artikel zal eerst een concept van staatsfinanciering uitwerken, geformuleerd als 'Negatief Transfer Systeem'. Vervolgens zal onderzocht worden in hoeverre deze conceptie iets bijdraagt in de verklaring van de Franse Revolutie – dé revolutie 'par excellence' waar men niet omheen kan bij theorievorming over revoluties. Er wordt gekeken naar de problematiek van de staatsfinanciering en hoe die problematiek vervolgens verschillende groepen

aanzette tot verzet. Bretagne wordt hierbij gebruikt als voorbeeld van één van de gebieden waar de revolutie begon. Tenslotte wordt even het Kanaal overgestoken om te kijken hoe Engeland erin slaagde om een grote financiële druk zonder revolutie te verwerken.

1. Het Negatief Transfer Systeem

In het begin van de ontwikkeling van de moderne staat kwamen de middelen voor staatsfinanciering bijna uitsluitend van de privé-eigendommen van de vorst. Langzamerhand, met name door uitgaven in verband met oorlogvoering, werd de bevolking gedwongen om bij te dragen in deze lasten. Er ontwikkelde zich een Negatief Transfer Systeem, d.w.z. een stelsel van overdrachtsbetalingen dat de regering in staat stelde lasten – via dienstplicht, heffingen, belastingen – af te wentelen op de staatsburgers (Lindenberg, 1982). (Negatief staat dan tegenover positief in een ‘Positief Transfer Systeem’, waarin het gaat om voordelen die – via subsidies, uitkeringen, voorzieningen e.d. – worden overgeheveld naar de staatsburgers). Dat Negatief Transfer Systeem (NTS) werkte zodanig dat bij belastingheffing sommige groepen werden vrijgesteld, sommige de lasten konden doorschuiven naar een andere groep⁵ etc. terwijl andere niets anders konden doen dan de lasten te accepteren. Zo ontwikkelde de ene staat een regressiever NTS dan een ander, afhankelijk van de historische voorwaarden ten tijde van de institutionalisering van de staat.

Tot ver in de negentiende eeuw werd de vorming van het NTS bewust gelieerd aan staatsontwikkeling. Elke belastingheffing werd met argwaan bekeken en stuitte op tegenstand van groepen die hun traditionele eigendomsrechten aangetast zagen (Mann, 1959: 154). Acceptatie van belastingen vond veelal plaats na aanvankelijk verzet en acceptatie van belastingen betekende uiteindelijk acceptatie van de legitimiteit van de staat. Dit gold met name voor de directe belastingen. Schumpeter benadrukte ook nog het rationaliserende aspect van belastingheffing:

‘The tax brings money and calculating spirits in which they do not dwell as yet (. . .).’⁶

Eenwording van de natie en ook rationalisering van het staatsapparaat werden bevorderd. Aanvankelijk, aangezien de bureaucratie nog niet ontwikkeld was, moest de staat zich bedienen van tussenpersonen: *belastingpachters*. Hierdoor kreeg de staat, zoals Weber stelde, zekerheid over zijn financiële basis:

'Sie (= die Steuerpacht) gab der politische Gewalt Gewissheit über die Summen, die sie jedes Jahr zu erwarten hatte, und half ihr, danach ihre Ausgabenwirtschaft einzurichten. Die Steuerpacht wirkte daher als ein hervorragendes Mittel finanzieller Rationalisierung (. . .). Sie ermöglichte auch die Vorwegnahme (Eskomptierung) von Staatseinkünfte für Kriegszwecke, und hier gewann sie besonders grosse Bedeutung' (1958: 244).

Vooraf voor oorlogvoering waren steeds meer gelden nodig. Het NTS kwam bij het uitbreken van een oorlog onder grote financiële druk te staan – op korte termijn moest er een verhoging van de inkomsten plaatsvinden. Aan gezien dit veelal niet mogelijk was ten tijde van de oorlog zelf, werden er leningen afgesloten waarvan de aflossing pas na de oorlog voor een lastenverzwaring zorgde.

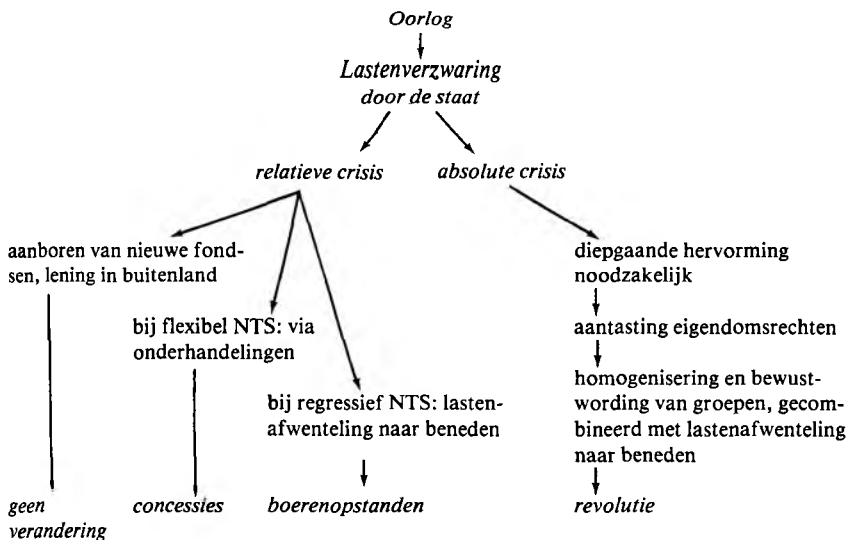
De lastenafwenteling was des te moeilijker in een regressief NTS. Daar waar men de hogere klassen had geprivilegieerd, moesten de lagere klassen belast worden. Dit had echter zijn beperkingen, omdat lagere klassen slechts tot een bepaalde hoogte gelden kunnen afstaan. Bovendien was men meestal aangewezen op boeren, die, gericht op zelfvoorziening, nauwelijks monetair middelen tot hun beschikking hadden.

De crisis die ontstaat als de lastenafwenteling geblokkeerd raakt is nog relatief als er door onderhandelingen oplossingen kunnen worden gevonden in het NTS, of als er inéens steun van buiten komt (bijvoorbeeld de lening die de Russische staat in 1906 in Frankrijk kon afsluiten behoeft de autocratie voor een succesvolle revolutie – Crisp, 1961). Bij het ontbreken van alternatieven ontstaat er evenwel een absolute crisis (Bös, 1983: 237-238) die slechts door hervorming van het NTS op te lossen is.

Bij een zeer regressief NTS worden de kansen op een absolute crisis steeds groter, omdat tolerantiegrenzen – welke verhogingen kunnen nog wel geaccepteerd worden, welke niet – eerder overschreden worden. Er is dan sprake van een laag politiek plafond van de lasten:

'Taxation will reach its practical limit when the political and social resistance by taxpayers becomes so serious that the government is prevented from imposing an additional burden. This upper limit, which may be called the *political ceiling* of taxation, depends upon the tax structure besides many other factors' (Fujita, 1961: 183).

Deze rechtvaardigheidsgrenzen zijn een onderdeel van de maatschappelijke eigendomsrechten. Tegenover het nut van de staat werden bepaalde lasten getolereerd. Hervormingen tasten echter het complex van eigendomsrechten aan en werken destabiliserend. Groepen die geraakt worden door de hervormingen of door de lastenafwenteling definiëren het nut van de staat opnieuw. Groepsvorming en ontwikkeling van revolutionaire doelstellingen

Figuur 1

krijgen de kans zich op brede schaal te manifesteren en als de lastenafwenteling meerdere groepen raakt behoort een revolutie tot de mogelijkheden. In figuur 1 is deze gedachtengang schematisch weergegeven.

Wat een theorie over het NTS zou moeten toevoegen aan bestaande revolutietheorieën is een *structureel* verband voor het in opstand komen van groepen. Elementen uit andere theorieën zouden kunnen worden toegevoegd. Ideologie, een economische teruggang die relatieve deprivatie (Davies, 1962) veroorzaakt, religieuze tegenstellingen, klasstegenstellingen tussen bijvoorbeeld landheren en boeren kunnen belangrijke factoren zijn, maar de *aanzetten tot groepsvorming en verzet* moeten gevonden worden in de machinaties van de staat binnen het NTS. Zoals ook Ardant stelde in zijn analyse over opstanden in de 15e en 16e eeuw:

‘Tout ceci ne veut pas dire que les sentiments religieux ou nationalistes de ces provinces n’aient pas été sincères: la contrainte fiscale faisait prendre plus nettement conscience d’autres suppressions’ (1970, I: 417).

2. De grenzen van het NTS in een semi-bureaucratie: een structureel probleem

Alhoewel Frankrijk beschouwd kan worden als het rijkste en machtigste land van de achttiende eeuw, was de Franse staat beperkt in zijn middelen. De pracht en praal van het absolute koningschap waren slechts uiterlijke schijn: de staatshuishouding sleepte zich van de ene crisis naar de andere (Dent, 1973: 29). Terwijl de Franse economie zich tussen 1720 en 1780 voorspoedig ontwikkelde en de exporten zelfs verviervoudigden, was de staat niet bij machte om profijt van de groeiende welvaart te trekken.

Eén van de belangrijkste problemen van de staatsfinanciering was dat het geen echt systeem was. Het was een onoverzichtelijk geheel van ontvangers, kassiers, belastingpachters die hun 'Caisse' beheerden alsof het privé-gelden waren. Belastinggelden werden gebruikt voor private investeringen in land, in bedrijven of werden belegd in staatsleningen. Sommige Caisses hadden onderaandeelhouders – Lodewijk XV was zelf bijvoorbeeld ook onderaandeelhouder van een van zijn ambtenaren (Hincker, 1971: 32). Veel van deze Financiers hadden een betrekkelijk autonome positie. Vaak was het ambt gekocht en was via een contract bepaald hoeveel geld men jaarlijks aan de staat moest afdragen.

De centrale schatkist was niet veel meer dan een iets grotere Caisse onder de vele Caisses, en werd beheerd door twee Trésoriers: één voor de even jaren, de ander voor de oneven jaren. Er bestond geen strakke scheiding tussen inkomsten en uitgaven. Bijna de helft van de staatsinkomsten kwam niet eens in de boekhouding van de centrale schatkist voor (Bosher, 1970: 67, 197). In deze tijd waarin het bankwezen nog zwak ontwikkeld was, vervulden de hogere ambtenaren bankfuncties voor privé-ondernemingen en de staat: Zij verschaften de staat de meeste korte termijnleningen. Deze ambtenaren waren nauw verbonden met de adel en de hoge bourgeoisie en genoten bepaalde privileges, zoals vrijstelling van belasting, en soms hield een ambt een automatische bevordering naar de adelstand in (Bosher, 1970: 174).

Naast de problemen van de semi-bureaucratie werd het NTS belemmerd door de onvolledige centralisatie van de Franse staat. Slechts door privileges te verlenen had men nieuw verworven gebieden kunnen pacificeren. Men had de adel speciale rechten moeten verlenen, of een gebied of stad vrij moeten stellen van een bepaalde belasting. De regionale verschillen en de ongelijke verdeling van de lasten kwamen zeer willekeurig en onrechtvaardig over (Gomel, 1892: 387; Marion, 1914: 59).

De geestelijkheid, de eerste stand, was vrijgesteld van alle directe belastingen, en bezat het recht om een eigen belasting te heffen, de tienden, die voornamelijk door de boeren opgebracht moesten worden (Gomel, 1892: 444).

De adel was als tweede stand iets minder geprivilegieerd, maar was in ieder geval vrijgesteld van de belangrijkste directe belasting: de *Taille*. Dit werd gerechtvaardigd doordat de adel onderworpen was geweest aan de *Impôt du sang* (feodale dienstplicht). Ondanks dat de adel niet meer verplicht was in het leger te dienen, was het privilege blijven bestaan. Het lagere volk betaalde nu eigenlijk een dubbele belasting voor het leger: ze moesten én de *Taille* én de kruten leveren (Finer, 1975: 91).

Bepaalde functies in de staat waren voorbehouden aan de adel, en men bezat het recht om in de zgn. 'Parlements' de wetten van de koning te ratificeren. Verder hief de adel zelf belasting in de vorm van 'rentes feodales'. Een erg duidelijke scheiding met de eerste en de derde stand (bourgeoisie) bestond er niet: alle leden van de hoge geestelijkheid waren tevens van adel, terwijl voor de hoge bourgeoisie de mogelijkheid bestond om de adelstand te kopen. Ongeveer de helft van de adel bestond uit 'anoblis' die er de laatste 200 jaar bij waren gekomen (Hampson, 1965: 10).

De hoge bourgeoisie was eveneens gedeeltelijk geprivilegieerd: door het bezetten van bepaalde ambten hoefde men geen belasting te betalen en soms hadden zij het recht gekocht om feodale rechten en tienden te heffen. Ook als zij belasting betaalden, deden zij dat beneden hun vermogen: handel en industrie waren nog niet zo belast als landbezit.

De meeste lasten moesten dus opgebracht worden door de lagere bevolkingsgroepen. De boeren namen het leeuwedeel in de directe belastingen voor hun rekening. Verhogingen binnen dit systeem waren uiterst moeilijk: de lagere klassen waren reeds overbelast, mede door de tienden en de rentes feodales. Bovendien moest bij een verhoging eerst het contract met de ambtenaar herzien worden, of moesten bestaande privileges worden geschonden. In de 17e eeuw waren er verscheidene verhogingen geweest, die meerdere belastingoproeren tot gevolg hadden gehad (Mousnier, 1971). Elke nieuwe verhoging zou vrijwel zeker een opstand veroorzaken. Er was bovendien al een heel leger van deurwaarders, garnisaires (soldaten die ingekwartierd werden) en verkopers van geconfisceerde goederen nodig om de – meestal achterstallige – gelden te innen (Hincker, 1971: 30).

Ongeveer de helft van de staatsinkomsten was afkomstig van de indirecte belastingen. Deze hebben het voordeel dat zij bijna ongemerkt worden geheven, maar in Frankrijk werden bepaalde indirecte belastingen geheven alsof het directe waren. Zo was de *gabelle* een zware belasting op zout, dat elke huishouding verplicht was te kopen bij de staatszouthandelaren. Ook de accijns op wijn (*aides*) had een direct karakter: men schatte hoeveel de wijn oogst was geweest en men werd geacht daarnaar te betalen (Marion, 1914: 18).

Dus niet alleen de directe, maar ook de indirecte belastingen leidden tot een bewuste band met de staat. Dit resulteerde in een laag politiek plafond van de lasten. Veelvuldige boerenopstanden met een duidelijk anti-belastingkarakter hadden dit beeld nog eens versterkt: de slogan 'Vive le Roi sans Gabelle' was wijd en zijd bekend, en vaak waren belastingambtenaren het doelwit van acties geweest (Hincker, 1971: 11). Volgens berekeningen hield de boer ook nauwelijks iets over nadat hij zijn verplichtingen aan de belastingambtenaar, de kerk en de feodale heer had voldaan (Mousnier, 1974: 571), en ze onttrokken in ieder geval het grootste deel van de *financiële* midelen aan de boer.

3. De crisis in de Franse staatshuishouding

In de jaren 1776-1783 raakte Frankrijk verzeild in de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog in een poging de Engelse invloed terug te dringen. Engeland werd inderdaad verslagen, maar de oorlogsuitgaven drukten zwaar op de staat. De begroting steeg, maar het begrotingstekort ook, zoals we in tabel 1 kunnen zien.

De begrotingen van 1775 en 1789, beide opgemaakt in vreedstijd, verrieden een stijging van de inkomsten. Deze moet worden toegeschreven aan een algemene belastingverhoging in 1782, en verder aan de bevolkingsgroei (stijging directe belastingen) en aan de groei in de consumptie (stijging indirecte belastingen).

Wat betreft de uitgaven, zien we in tabel 1 dat de uitgaven voor 'bestuur' vrijwel constant bleven. In deze post zit ook 'le Maison du Roi et de la Reine'

Tabel 1. Begroting van de Franse Staat, 1775 en 1789 (in miljoenen livres)

	Inkomsten			Uitgaven	
	1775	1789		1775	1789
Directe belastingen	174 (46%)	190 (40%)	Bestuur	82 (20%)	84 (16%)
Indirecte belastingen	195 (52%)	265 (56%)	Militaire uitgaven	127 (31%)	140 (16%)
Andere inkomsten	7 (2%)	19 (4%)	Pensioenen	10 (2%)	30 (5%)
Totaal	377 (100%)	475 (100%)	Aflossing schulden	163 (39%)	244 (46%)
			Diversen	32 (8%)	34 (6%)
			Totaal	414 (100%)	531 (100%)

Bron: Joubert (1893: 200-202) en Marion (1914: 469).

en het is dus een misvatting om de financiële crisis te wijten aan de verkwistingen aan het hof. De verhoging werd daarentegen veroorzaakt door oorlog: uitbreiding van het militaire apparaat, stijging van de pensioenen, en vooral stijging van de schuldenlast. De laatste was waarschijnlijk hoger dan 244 miljoen livres; Marion (1914: 455) berekende dat het eerder 300 miljoen moest zijn en vermoedde dat men uit politieke overwegingen de last kleiner wilde doen schijnen.

Begrotingstekorten waren geen ongewoon verschijnsel geweest, ze waren eerder karakteristiek te noemen voor de meeste jaren van de achttiende eeuw. Het verschil werd telkens opgevuld met korte termijn-leningen die verstrekt werden door de Financiers van de staat. Het toonde echter wel aan dat de staat van dag tot dag moest leven en dat er geen ruimte was voor hervormingen (Bosher, 1970: 29).

In en na de oorlog schreef men vele openbare leningen uit, die veelal werden uitgegeven in kleine coupons. Tot 1781 was het redelijk goed gegaan. Maar de schuldenlast op die leningen moest op den duur betaald worden door nieuwe leningen, en ook na de oorlog moesten leningen worden afgesloten.⁷

Het werd daarbij steeds moeilijker om de uitgeschreven leningen vol te krijgen. Was het rentepercentage vóór 1770 5% geweest, na de oorlog moest de regering steeds aantrekkelijker voorwaarden scheppen. Eén van de manieren waarop dit gebeurde was het uitschrijven van zgn. 'rentes viagères' (lijfrentes). Dit waren leningen die op een persoon geplaatst werden – de aflossing hield op met het moment dat de persoon in kwestie overleed. Rentepercentages varieerden van 8 tot 12%. De staat gokte op een gemiddelde aflossingsperiode van 20 jaar. Speculatie bleef niet uit. Bekend was het geval van de 'Meisjes van Genève': bankiers zetten de leningen op meisjes uit goede Geneefse gezinnen van een jaar of negen – de leeftijd waarop men belangrijke kinderziektes had gehad – zodat deze leningen wel 40 tot 50 jaar konden duren (Harris, 1976: 252). Maar niet alleen door deze speculatie kwam de staat in moeilijkheden: het was overduidelijk dat op korte termijn dit soort leningen sowieso erg duur zouden zijn.

Tegen 1787 werd het duidelijk dat deze politiek van leningen afsluiten niet langer door kon gaan. Het Franse publiek werd wantrouwend. De situatie verslechterde bovendien door het inzetten van een economische crisis vanaf 1786 – er was minder financiële ruimte om de staat geld te kunnen lenen.

Een groep die extra te lijden had van de neergaande conjunctuur, waren de Financiers van de bureaucratie. Staatsgelden gebruikt voor investeringen leverden minder rendement op. Voor sommigen werd de toestand kritiek. Een hoge financier, genaamd Harvoin, raakte in januari 1787 bankroet. De rege-

ring probeerde, zoals men in dit soort gevallen gewoon was te doen, de zaak geheim te houden en een interne oplossing te vinden. Het bedrag was nu ook weer niet zo hoog (300 000 livres). Maar Harvoin raakte in paniek, vluchtte naar Antwerpen en het werd een schandaal. Dit geval werd gevolgd door het faillissement van Baudard de Saint-Jacques, één van de twee Trésoriers de Marine. Hij was een persoon met ongelooflijk veel connecties in de handel en industrie, en hij had de staat tevoren meerdere malen uit de brand geholpen met een korte termijnlending. Zijn faillissement bracht niet alleen de staat, maar ook vele andere Financiers en ondernemingen in moeilijkheden.

Een derde hoge Financier, de 'Econome de Clergé', De Scainscy, werd in februari bankroet verklaard. Hij liet de staat een schuld van twee miljoen livres na. In maart vluchtte de Trésorier van de Comte d'Artois, omdat hij de staat één miljoen livres schuldig was. De vijfde Financier die het niet meer kon bolwerken was Mégret de Sérilly, één van de twee Trésoriers de Guerre. Zijn schuld aan de staat bedroeg maar liefst 5 miljoen livres. De gehele staatsfinanciering dreigde in elkaar te storten toen één van de twee centrale schatkisthouders bijna failliet ging (Bosher, 1970: 183-188). Het is eigenlijk opmerkelijk hoe weinig aandacht in de historiografie van de Franse Revolutie aan deze financiële crisis is gegeven.

Het was wel eens eerder gebeurd, dat een Financier bankroet raakte, maar nog nooit waren er zoveel Financiers uit de hoogste kringen vlak na elkaar in zulke schulden geraakt. Het toonde aan, dat de staat nu niet meer kon steunen op haar eigen ambtenaren. Ze hadden het zelf al moeilijk genoeg. Op de openbare markt waren de mogelijkheden nagenoeg uitgeput. Verhogingen van de belastingen binnen het NTS waren niet mogelijk, de onrust die daaruit zou voortvloeien, was niet te overzien. Er bleef niets anders over dan hervormingen in het systeem door te voeren.

4. De hervormingen en de revolte van de adel

Het idee om het NTS te hervormen, was niet nieuw. Van tijd tot tijd waren er pogingen gedaan om het aantal ambtenaren terug te brengen of om de vrijstelling van de adel op te heffen. Afgezien van kleine verbeteringen waren de fundamentele hervormingen altijd stukgelopen op het verzet van de 'Parlements' (Cobban, 1968: 74). Achttien in getal, waren de Parlements dé vertegenwoordiging van de hoge adel, die daarin het recht bezat de wetten van de koning voor een bepaald gebied te ratificeren. Het Parlement van Parijs was het belangrijkste, met een jurisdictie over bijna het gehele centrum van Frankrijk. Maar ook de Parlements van Bordeaux, Aix, Rennes, Besançon en Pau lieten regelmatig van zich horen.

Calonne, de Minister van Financiën, wilde vóórdat hij een wetswijziging aan de Parlements zou voorleggen, zich van de steun van de adel verzekeren. Hij riep hiertoe in februari 1787 een vergadering bijeen van de 'Notables' – 144 vertegenwoordigers van de hoge adel, o.a. de zeven prinsen van koninklijken bloede, de voorzitters van de Parlements, hoogwaardigheidsbekleders van de kerk en de hoogste ambtenaren. Hij stelde voor om de staatsfinancieringsproblemen op te lossen door de bestaande directe belastingen te vervangen door een 'Subvention territoriale', die ook de adel zou moeten betalen (Marion, 1914: 390). Thomas Carlyle beschreef deze poging van Calonne spottend met een boer die zijn kippen vraagt in welke saus hij ze zal opdienen. Als de haan voorzichtig probeert op te merken dat zij helemaal niet opgegeten willen worden, verwijt de boer hem niet op de vraag te zijn ingegaan (Carlyle, 1906: 61).

Het was inderdaad een vruchteloze onderneming. De positie van de adel zou wel erg sterk worden aangetast. De hogere adel zou hoge bedragen moeten betalen, terwijl het voor de meerderheid van de lagere adel uiterst moeilijk zou zijn om nog middelen te vinden voor een extra heffing. Zij waren de laatste jaren geconfronteerd met een stijgende inflatie, terwijl hun inkomsten (uit land) constant waren gebleven. Er was een tendens te bespeuren, waarin menig edelman het onderste uit de kan trachtte te halen van zijn feodale rechten. Dit wordt wel de 'réaction féodale' genoemd: door de herziening van allerlei oude rechten, die in vergetelheid waren geraakt, werden de boeren nog meer naar een anti-feodalisme gedreven (Hampson, 1965: 11; Moore, 1966: 41). Voorts was het betalen van belasting een verlies in status – het was één van de laatste kenmerken die hen nog scheidde van de derde stand.

Het grote probleem van Calonne was dus dat zelfs de geringste verhoging de meest fundamentele hervorming behoefde. De adel weigerde op zijn voorstellen in te gaan. Calonne, die op een muur van onwil was gestuit, vluchtte naar Engeland. Hij werd opgevolgd door Loménie de Brienne, de aartsbisschop van Toulouse.

Toch kon Loménie de Brienne zelf niets anders doen dan de voorstellen van Calonne, in enigszins gewijzigde vorm, voor te leggen aan de Parlements. Zoals te verwachten was, werden de wetten niet goedgekeurd. De situatie in de staatsfinanciën werd nu echt kritiek. In het geheim bereidde de regering nu een plan voor om de macht van de Parlements te breken. Dit hield een wijziging van de juridische structuur in: er zou één Parlement overblijven, in Parijs, dat de wetten zou ratificeren. Het stelsel van feodale rechtspraak met de Parlements en alle kleinere rechtbankjes van de adel werd vervangen door koninklijke rechtbanken (Egret, 1977: 76). In mei 1788

werden deze wetswijzigingen voorgelegd aan de Parlements in speciale rechtszittingen, die 'lits de justice' werden genoemd. Dit was de enige manier waarop de koning de bestaande wetgeving opzij kon zetten om zijn wil door te zetten. De adel weigerde de rechtsgeldigheid van de 'lits de justice' te erkennen. Men sprak over de 'coup' van de koning en op verschillende plaatsen werden opstanden georganiseerd. De regering probeerde nog steun te zoeken bij een andere groep die altijd de staat had gesteund: de kerk. Men vroeg om een hoge schenking, maar ook de kerk liet het afweten. Loménie de Brienne zou toen gezegd hebben:

'Since the nobility and the clergy abandon their natural protector, the king, he will have to take refuge in the arms of the commons' (geciteerd bij Hampson, 1965: 40).

Maar het was nog te vroeg voor een prominente rol van de bourgeoisie. Als stand was de derde stand niet homogeen en gedeeltelijk liepen de belangen parallel met die van de adel. Zo wilde menige bourgeois, die misschien zelf eens tot de adel zou kunnen behoren, helemaal niet de privileges afschaffen. Bovendien was het de derde stand nog niet duidelijk wat zij aan de hervorming zou hebben: de hervorming nam iets van de geprivilegieerden, zonder de niet-geprivilegieerden iets te geven.

5. De pré-revolutie in Bretagne

We kunnen in Bretagne het proces van groepsvorming en verzet tegen de staat een goed voorbeeld vinden. De provincie had een grote mate van autonomie behouden. Er was een eigen Parlement in Rennes en een eigen provinciale vertegenwoordiging, de Etats Provinciaux. De adel, die voor een groot deel verarmd was, bezat nog veel seigneuriale rechten. Er waren nog veel 'justices seigneuriales', die ongeveer 90% van de rechtspraak voor hun rekening namen. De belangrijkste bezigheid van deze 'justices' was het veilig stellen van de feodale inkomsten (Dawson, 1960: 80; Rebillon, 1932).

De mei-edicten betekenden voor Bretagne een verlies van de fiscale autonomie en de mogelijkheid van toekomstige belastingstijging. De adel werd ondergeschikt gemaakt aan de ambtenarij van de staat en de opheffing van de justices seigneuriales bracht de feodale inkomsten in gevaar, die vooral voor de leden van de arme adel onmisbaar waren. Die feodale inningen waren omvangrijk en drukten zwaar op de boeren: men betaalde ongeveer twee keer zoveel aan seigneuriale rechten als aan koninklijke en provinciale belastingen (Mousnier, 1974: 388). Ook zouden door de mei-edicten de 110 Parlementaires hun positie verliezen.

Hier werd de adel als stand frontaal aangevallen door de staat. Er trad vervolgens een homogenisering van de stand op. Verdeeldheid tussen hoge en lage adel werd vergeten. De ongeregeldheden begonnen al op de dag van de 'lit de justice', 10 mei 1788. De intendant, Bertrand de Molleville, en de gouverneur (tevens opperbevelhebber) Comte de Thiard werden uiterst vijandig onthaald in Rennes. De dagen daarna werden gekarakteriseerd door oproer – het Parlement wist zich in dit stadium te verzekeren van de steun van het lagere volk, als verdediger van de Bretonse rechten tegen Versailles. Het leger, dat wel aanwezig was, weigerde in te grijpen; een commandant weerhield zijn soldaten zelfs om op te treden (Hartmann, 1909, II: 53). Meer officieren bleken disloyaal – vooral zij die afkomstig waren uit de Bretonse adelstand. Ook Comte de Thiard gebruikte niet de middelen die hij ter beschikking had om de opstand te onderdrukken (Bertrand, 1797, I: 96). Het Parlement bleef vergaderen, en er werden meerdere bijeenkomsten van de adel georganiseerd. Zo werd er onder meer een verklaring uitgegeven door de 'Noblesse de Bretagne':

'Nous (. . .) déclarons infâmes ceux qui pourraient accepter quelques places soit dans l'administration nouvelle de la justice, soit dans les administrations des Etats, qui ne seraient pas avoués par les Lois Constitutionnelles' (geciteerd bij Fréville, 1952, III: 232).

die een duidelijke waarschuwing inhield voor 'collaborateurs' van het nieuwe regime.

De adel profileerde zich sterker dan ooit tevoren als stand en gebruikte daarvoor traditionele instituties. Men weigerde de lastenafwenteling te accepteren. Er werden delegaties naar Versailles gestuurd. De regering weigerde hen te ontvangen, sommigen werden zelfs gearresteerd. Vanuit andere delen van het land, waar ook verzet was opgelaaid tegen de mei-edicten, ontvond de Bretonse adel sympathie.

Augustus 1788 zwichtte de regering voor de tegenstand van de adel. In Bretagne, maar ook in andere provincies, was de chaos compleet. De hervormingen werden ingetrokken en om de adel de illusie te geven dat men door overleg oplossingen wilde vinden, werden de Etats Généraux bijeengeroepen. Deze uiterst symbolische daad – de Etats waren in 175 jaar niet bijeengekomen – werd vergezeld van een 'verklaring omtrent de verplichtingen van de staat': een eufemisme voor staatsbankroet. Een deel van de verplichtingen werden niet meer in klinkende munt betaald, maar in 'biljetten van de schatkist', die in feite nauwelijks enige waarde bezaten (Gomel, 1893: 481). In augustus trad Loménie de Brienne af. De adel had in eerste instantie gewonnen.

De staat kon zich in september gedeeltelijk herstellen, toen Necker (weer) minister werd. Met zijn uitstekende connecties in de bankwereld – hij was zelf bankier – wist hij weer nieuwe leningen af te sluiten, zodat het gedeeltelijke failliet van de staat kon worden opgeheven (Gomel, 1893: 565). Maar de macht van de Parlements was onaangetast gebleven en in Bretagne werd deze overwinning uitbundig gevierd.

Nu merkte de bourgeoisie, die zich tot die tijd wat afzijdig had gehouden, dat de positieversteviging van de adel in de staat nadelige uitwerkingen had. Het Parlement begon vrijwel direct represailles te nemen tegen de inwoners van Quimper, die niet mee hadden willen werken aan de deputatie die destijds naar de regering was gestuurd. Ook nam men het de inwoners van Brest kwalijk, dat zij geen feest vierden nu de adel gewonnen had. In een uiterst moeilijke positie bevonden zich wel de juristen en lagere ambtenaren die de richtlijnen van de intendant hadden opgevolgd of die misschien alleen maar bekendheid aan die richtlijnen hadden gegeven. Steden als Quimper en Nantes zouden in de nieuwe structuur hebben geprofiteerd van de instelling van rechtbanken. Nu bleven ze ondergeschikt aan Rennes (Fréville, 1953, III: 256).

Het zag er naar uit dat het Parlement intoleranter dan ooit zou worden. Men bereidde maatregelen voor om ‘anoblis’ uit posities te weren – men begon de hogere officiersposten te reserveren voor leden van de oude adel. De tegenstelling tussen de adel en bourgeoisie escaleerde toen de discussie op gang kwam over de vertegenwoordiging van de *Etats Généraux*, die in Bretagne gekoppeld werd aan de vertegenwoordiging in de *Etats Provinciaux*. Het Parlement vaardigde op voorhand een verklaring uit, op 11 oktober 1788, dat de volksvertegenwoordiging diende te zijn als in 1614: vertegenwoordiging per stand, en elke stand één stem. Daar de geestelijkheid vrijwel automatisch met de adel zou meestemmen, zou dat betekenen dat de invloed van de derde stand nihil zou zijn. De verklaring had een woede-uitbarsting bij de bourgeoisie tot gevolg:

‘Il y eut à travers toute la Bretagne, dans toutes les communautés de villes, comme une explosion de colère contre les membres du Parlement’ (Le Moy, 1909: 548).

De derde stand had een vertegenwoordiging verwacht, waarin zij evenveel leden zouden hebben als de adel en geestelijkheid samen, en waarin de stemming per hoofd zou geschieden. De liberalere adel was hier ook niet op tegen – de bourgeoisie was op vele manieren gebonden aan de adel en zou waarschijnlijk meestal met hen meestemmen. Het standpunt van het Parlement vertegenwoordigde de meest conservatieve opvatting en kwam voort uit de

overwinningsroes van de geslaagde revolte tegen de staat.

Het proces van groepsvorming verliep bij de bourgeoisie moeizamer dan bij de adel. Er was geen traditie waaruit men kon putten. Gesteund door de idealen van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap, werd de harde kern in Bretagne uiteindelijk gevormd in Nantes, een handelsgerichte en rijke stad. Vele radicale bourgeois waren juristen; financiële steun kreeg men van de handelsbourgeoisie. De bourgeoisie in een stad als Rennes was gematigder: men was te afhankelijk van de Parlementaires. Pas geleidelijk liepen de gematigden over naar een radicale anti-aristocratische koers, toen duidelijk werd dat ook zij niets meer hadden te verwachten van een coalitie met de adel.

De kwestie van vertegenwoordiging in de Etats bleef lange tijd een twistpunt, omdat de koning geen standpunt in durfde te nemen. Ondertussen werden er wel verkiezingen georganiseerd, waarbij de bourgeoisie coalities trachtte te vormen met de handwerkslieden en de boeren. De bestuurlijke chaos en de beloften bij die verkiezingen werkten katalyserend op de onrust van de lagere klassen, hetgeen weer resulteerde in een verminderde belastingopbrengst waardoor de staat nog meer in verlegenheid werd gebracht.

6. De revolutie van 1789 — een schets van de opstanden

Het jaar 1789 zag een omslag in de coalitieverhoudingen ten opzichte van de staat: hadden de adel én de bourgeoisie de staat gesteund, nu keerde de bourgeoisie zich tégen de staat, die al verzwakt was door de opstand van de adel. De bourgeoisie radicaliseerde door de koppige houding van de adel. Men maakte in toenemende mate gebruik van de opstanden van de lagere klassen om de legitimiteit van de staat te betwisten en vormde eigen milities om de orde te handhaven. In de Etats Généraux, die uiteindelijk in mei 1789 bijeenkwamen, scheidde de derde stand zich af en proclameerde zichzelf tot Assemblée Nationale. De staat werd gedwongen deze te erkennen om zodoende enige rust te doen wederkeren, en liet daarmee de adel vallen.

De woorden van Loménie de Brienne, dat de staat zijn heil moest zoeken bij de derde stand, werden bewaarheid. Necker, de Minister van Financiën, speelde daarbij een sleutelrol. Zelf niet van adel en zeer onpopulair bij de hofadel, genoot bij het grootste vertrouwen van de bevolking. Zijn ontslag op 8 juli 1789 en de dreigende contrarevolutie van de aristocratie leidden tot grote ongeregelde heden in de hoofdstad. Daar was de bestorming van de Bastille (14 juli) er slechts één van, maar deze zou een uitermate grote symbolische betekenis krijgen.

Necker moest onder druk weer worden aangenomen – zijn ontslag was gekoppeld geweest aan een mogelijk staatsbankroet. Dat zou inhouden dat de schulden van de staat niet zouden worden afgelost, maar aangezien de staat vele bourgeoisieisschuldeisers had, was de bourgeoisie eerder geïnteresseerd in het vinden van een oplossing voor de financiële problemen dan dat zij de staat wilden vernietigen. In de Assemblée Nationale garandeerde de derde stand dan ook de staatsschuld (13 juli 1789).

De verhouding tussen de bourgeoisie en de opstanden van de lagere klassen is hierbij interessant. Hampson:

‘What transformed the movement from a riot into a revolution was the readiness of the bourgeoisie to take control instead of turning to the king for protection against the threat to property’ (1965: 71).

De revolutie werd in een stroomversnelling gebracht door vele oproeren vanaf de eerste maanden van 1789, die, ongeacht welke politieke crisis dan ook, zouden hebben plaatsgevonden. De oogst van 1788 was tegengevallen en was gevolgd door de ernstigste winter sinds 1709. Graan werd onbetaalbaar, ook voor de vele kleine boeren die een beroep moesten doen op de graanmarkt. Grote delen van de bevolking werden met de honger bedreigd. De lasten van het NTS drukten zo zwaar dat er geen reserves meer over waren. Een dreigende contrarevolutie van de adel én de verwachtingen die geschapen waren door de verkiezingen van de Etats Généraux leidden tot grootscheepse boerenopstanden in juli en augustus 1789. Terugkeer naar feodale verhoudingen was wel het laatste wat de boeren zouden accepteren – het zou een onrechtvaardige lastenverzwaring betekenen.

Er was door de boeren en het stedelijk proletariaat wel geen bewuste coalitie met de bourgeoisie aangegaan, maar de bourgeoisie wist de onrust uit te buiten en had anti-feodale campagnes op het platteland georganiseerd. De macht die de bourgeoisie uit deze ‘coalitie’ verkreeg, werd evenwel niet gebruikt om de staat te vernietigen. Men sprong in feite voorzichtiger om met de staat dan de adel, die hem failliet had laten gaan. Het NTS zorgde niet alleen via regressieve belastingen voor een bewuste band met de staat, maar ook via de leningen, waardoor velen bij de staat betrokken raakten. In het ‘Credo du Tiers Etat’, een pamflet van de radicale bourgeoisie, was dan ook veel aandacht voor het NTS:

‘Je crois que les Etats Généraux consolideront la dette nationale, (. . .) qu’ils combleront le déficit, qu’ils établiront un système de finance moins oppressif pour les particuliers, moins ruineux pour l’Etat, qu’ils anéantiront le code fiscal (. . .)’ (geciteerd bij Godel, 1893: 623).

Het NTS zorgde ervoor dat de opstanden tegen de staat een breed karakter konden krijgen. De hongersnood van 1788-1789, de economische crisis van 1786-1789 en de ideologische ontwikkeling van de bourgeoisie waren hierbij geen onbelangrijke factoren, maar de lijnen waarlangs het verzet kon worden georganiseerd waren te vinden in het NTS.

7. Engeland en Frankrijk in 1789: het verschil in Negatief Transfer Systeem

Hoe was het mogelijk dat Engeland de financiële lasten van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog wel kon verwerken? Qua inkomen en qua bevolking was Engeland de mindere van Frankrijk, men had bovendien met een verloren oorlog te maken, en ook hier was de schuldenlast groot: in 1786-1790 werd zelfs 59,5% van de staatsuitgaven besteed aan de aflossing van de schulden (Mitchell, 1962: 391).

De staatsfinanciering van Engeland kende verschillende voordelen boven de Franse. In de eerste plaats kon men goedkoper leningen afsluiten (tegen 3,74%). In de tweede plaats werden leningen afgesloten via de Bank of England, waarin grote hoeveelheden kapitaal geaccumuleerd waren en waarin de financiële elite vertegenwoordigd was. Geen omslachtige tussenpersonen dus, zoals in Frankrijk. Ten derde was de staatsfinanciering gescheiden van de koninklijke huishouding, in tegenstelling tot Frankrijk, waar de begrotingen zelfs geheim waren. Ten vierde was het belastingstelsel elastischer. Elke keer dat er een lening aangegaan werd, werd er direct een belasting verhoogd, bijv. op zeep, op hoeden, op klokken of op handschoenen. Zo was de aflossing van die specifieke schuld gewaarborgd door toekomstige belastingopbrengsten. Het brede scala van indirecte belastingen en dus van alternatieven maakte bovendien dat de crisis slechts relatief zou zijn.

Er was een hoger politiek plafond van de lasten door het grotere aandeel van indirecte belastingen in de staatsfinanciën: 82 tot 84%, tegen 54 tot 60% in Frankrijk. Belastingverhogingen werden minder bewust ervaren: men betaalde steeds kleine beetjes meer en alleen als men het artikel kocht. Voorts waren er minder geprivilegieerden in Engeland en kon door het ontbreken van feodale rechten minder naar beneden worden doorgeschoven, zodat de staat vrij was in het belasten van de gehele bevolking.

Een bijkomend aspect was het relatief dure ambtenarenapparaat in Frankrijk. De kosten van belastingheffing waren hier 10%, in Engeland ongeveer 5%. Ondanks dat ook in Engeland een zekere semi-bureaucratie bestond, kon het geheel toch beter centraal gecontroleerd worden.

Na de oorlog hoefde Engeland geen extra lasten af te wentelen op de be-

volking en er werden geen nieuwe leningen aangegaan. Verzet tegen de belastingverhogingen werd gekanaliseerd in de House of Commons, zodat onderhandelingen en concessies tot de mogelijkheden behoorden. Er was geen revolutie nodig om het NTS te controleren.

Deze vergelijking, in vogelvlucht, toont aan dat Engeland als geheel een minder regressief stelsel kende, zodat lastenafwenteling geen destabiliserende gevolgen had. Er kon binnen het bestaande NTS voldaan worden aan de steeds hogere eisen stellende oorlogvoering (Finer, 1975: 84; Binney, 1958: 257).

8. Tenslotte

In dit artikel is aannemelijk gemaakt dat de mobilisatie van groepen in de Franse revolutie wortelde in de aantasting van eigendomsrechten binnen het stelsel van staatsfinanciering. 'Ideologie' en 'belemmering van de kapitalistische produktiewijze' waren niet voldoende voor de bourgeoisie om te revolteren. Eerst moest duidelijk zijn dat de vroegere voordelen van de staat ook voor hen verdwenen waren. Lastenverzwaring was daarbij een argument dat het belang van revolutionaire verandering onderstreepte voor brede lagen van de bevolking.

Het zou interessant zijn om dit model toe te passen op andere revoluties. Enige aanwijzingen zijn bemoedigend: ook China's semi-bureaucratie werd in de jaren 1901-1911 onderworpen aan ingrijpende hervormingen (Skocpol, 1979: 74). Goldstone (1983) heeft gewezen op het belang van fiscale ontevredenheid in de Engelse Revolutie. Het financieel bewustzijn van de Russische arbeidersklasse was ook een duidelijk element in de ontwikkeling van een houding tegen de staat (Garvy, 1975). En tenslotte werkte de tiende penning van Alva onmiskenbaar ten voordele van de opstandelingen in de Lage Landen.

Voor Frankrijk gold in ieder geval het belang van het NTS in de grenzen van een semi-bureaucratie. Tot in de 18e eeuw was het de staat gelukt om binnen de bestaande patronen de lasten af te wentelen. Maar de snelle stijging in uitgaven door de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog kon niet meer verwerkt worden. Het politieke plafond van de belastingen was bereikt, terwijl de politiek van herhaald leningen afsluiten fataal werd. De vanzelfsprekendheid waarmee de adel de staat altijd had gesteund, werd door de hervormingen in twijfel gebracht, en legde de weg open naar een revolutie. Toen deze inderdaad slaagde, had de bourgeoisie weinig belang om een staat met een sterk feodaal stempel te steunen. De stilzwijgende coalitie tussen de

adel en bourgeoisie, zoals die daarvóór had bestaan, was verdwenen, en daarmee had de staat van het Ancien Régime zijn raison d'être verloren.

Noten

1. Dit artikel werd in enigszins andere vorm gepresenteerd op de Sociologendagen, 26 april 1984 te Amsterdam.
Speciale dank ben ik verschuldigd aan G.G. Beekenkamp en S. Lindenberg, terwijl ik ook H. Ganzeboom, A.C. Glebbeek, F.L. van Holthoorn en H. de Vos bedank voor hun kritische opmerkingen. De uiteindelijke verantwoordelijkheid berust uiteraard bij de schrijfster.
2. Lorenz von Stein, *On taxation* (1967: 28). Oorspronkelijk uit zijn *Lehrbuch der Finanzwissenschaft*, II, Leipzig, 1885, p. 346-361.
3. Zie voor een kritische bespreking van theorieën over revoluties Rod Aya (1979), Jack Goldstone (1982) en ook hoofdstuk I van Theda Skocpol (1979).
4. Het onderzoek geschiedt in het kader van een ZWO-project, getiteld 'Institutionele Voorwaarden voor Sociale Revoluties', Sociologisch Instituut der R.U. Groningen, waarin de schrijfster samenwerkt met prof.dr. S. Lindenberg.
5. Dit wordt in de belastingssociologie 'overdracht van belasting' genoemd. Seligman (1982: 7) hierover:
'In the process of taxing we must distinguish three conceptions. First: a tax is imposed on some person. Second: it may be transferred by him to a second person. Third: it may be ultimately borne by this second person, or transferred to others by whom it is in last instance assumed. (...) This process of transfer of the tax is known as the *shifting* of the tax, while the final burden on the ultimate taxpayer is called the *incidence* of the tax.'
6. Schumpeter (1954: 17), oorspronkelijk uit *Die Krise der Steuerstaat* van 1918.
7. De lange-termijn leningen van de Franse staat over de periode 1774-1788 waren (in miljoenen livres):

1774-geen	1779-106,4	1784-182,0
1775-geen	1780- 82,5	1785- 33,0
1776-22,2	1781-275,6	1786-173,0
1777-74,8	1782-398,6	1787-278,5
1778-80,4	1783-193,6	1788- 47,1

De bedragen zijn niet helemaal zuiver — veel leningen werden in het geheim afgesloten, terwijl ook niet elke lening volledig onderschreven werd (zie ook Gomel, 1893; Marion, 1914; Harris, 1979; en het paper van 't Hart, 1984).

Literatuur

- Ardant, Gabriel, 1970, *Histoire de l'impôt. De l'antiquité au XVIIe siècle*. Paris: Fayard.
 Aya, Rod, 1979, Theories of revolution reconsidered: Contrasting models of collective violence. *Theory and Society*, 8, p. 39-99.
 Bertrand de Molleville, Antoine François, 1797, *Mémoires secrets pour servir à l'histoire de la dernière année du règne de Louis XVI, roi de France*. London, 3 vols.

- Binney, John E.D., 1958, *British public finance and administration 1774-1792*. London: Oxford University Press.
- Bös, Dieter, 1983, The Crisis of the Tax State. *Public Choice*, 38, p. 225-241.
- Bosher, J.F., 1970, *French finances, 1770-1795: from business to bureaucracy*. Cambridge Mass.: Cambridge University Press.
- Carlyle, Thomas, 1906 (1837), *The French Revolution. A History*. London: Dent.
- Cobban, Alfred, 1968, *Aspects of the French Revolution*. London: Jonathan Cape.
- Crisp, Olga, 1961, The Russian liberals and the 1906 Anglo-French loan to Russia. *Slavonic and East European Review*, 39, p. 497-511.
- Davies, James C., 1962, Toward a theory of revolution. *American Sociological Review*, 27, p. 5-18.
- Dawson, John P., 1960, *A history of lay judges*. Cambridge, Mass.: Cambridge University Press.
- Dent, Julian, 1973, *Crisis in finance. Crown, financiers and society in seventeenth century France*. Newton Abbot: David & Charles.
- Egret, Jean, 1965, The origins of the revolution in Brittany (1788-1789). *New perspectives on the French Revolution*, ed. by Jeffrey Kaplow. New York: John Wiley & Sons.
- Egret, Jean, 1977, *The French pre-revolution 1787-1788*. Chicago: Chicago University Press.
- Finer, Samuel E., 1975, State-and nation-building in Europe: the role of the military. In: *The formation of national states in Western Europe*, ed. by Ch. Tilly. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Fréville, Henri, 1953, *L'intendance de Bretagne (1689-1790): Essai sur l'histoire d'une intendance en pays d'états au XVIIIe siècle*. 3 Vols. Rennes: Plihon.
- Fujita, Sei, 1961, Political ceiling on income taxation. *Public Finance*, 16, p. 183-198.
- Garvy, George, 1975, The Financial Manifesto of the St. Petersburg Soviet. *International Review of Social History*, 20, p. 16-32.
- Goldstone, Jack A., 1982, The comparative and historical study of revolutions. *Annual Review of Sociology*, 8, p. 187-207.
- Goldstone, Jack A., 1983, Capitalist origins of the English revolution. *Chasing a chimera Theory and Society*, 12, p. 143-180.
- Gomel, Charles, 1892-1893, *Les causes financières de la Révolution Française*. 2 Vols. Paris: Guillaumin.
- Hampson, Norman, 1965, *A social history of the French Revolution*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Harris, Robert D., 1979, *Necker. Reform statesman of the Ancien Regime*. Berkeley: University of California Press.
- Hart, Marjolein 't, 1984, *In quest for funds: State and taxation in eighteenth century England and France*. Paper gepresenteerd op de ECPR-conferentie, april 1984 te Salzburg.
- Hartmann, L., 1909, Les officiers de l'Armée Royale à la veille de la Révolution. *Revue Historique*, 100, p. 241-268; 101, p. 38-79.
- Hincker, François, 1971, *Les Français devant l'impôt sous l'Ancien Régime*. Paris: Flammarion.
- Joubert, Alfred, 1893, *La rente et l'impôt*. Paris: Guillaumin.
- Lefebvre, Georges, 1947, *The coming of the French Revolution*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Le Moy, A., 1909, *Le Parlement de Bretagne et le pouvoir royal au XVIIIe siècle*. Rennes: Th. Lettres.
- Lindenberg, Siegwart, 1982, Theories of revolution and empirical evidence. In: *Theoretical models and empirical analysis*, ed. by W. Raub. Utrecht: E.S. Publications, p. 63-75.

- Mann, Fritz Karl, 1959, Die Finanzkomponente der Revolution: ein finanzsoziologischer Versuch. In: F.K. Mann, *Finanztheorie und Finanzsoziologie*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, p. 142-162.
- Marion, Marcel, 1914, *Histoire financière de la France depuis 1715. Tome I: 1715-1789*. Paris: Rousseau.
- Mitchell, Brian R., 1962, *Abstract of British historical statistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moore, Barrington Jr., 1966, *Social origins of dictatorship and democracy. Lord and peasant in the making of the modern world*. Harmondsworth: Penguin.
- Mousnier, Roland, 1971, *Peasant uprisings in seventeenth century France, Russia and China*. London: George Allen & Unwin.
- Mousnier, Roland, 1974, *Les institutions de la France sous la monarchie absolue, 1598-1789. Société et Etat*. Paris: Presses Universitaires de la France.
- Rebillon, Armand, 1932, *Les Etats de Bretagne de 1661 à 1789*. Paris: Th. Lettres.
- Schumpeter, Joseph, 1954, The crisis of the tax state. *International Economic Papers*, International Economic Association, IV, p. 5-38 (1918).
- Seligman, R.A., 1892, *On the shifting and incidence of taxation*. Baltimore: Guggenheimer, Weil & Co.
- Skocpol, Theda, 1979, *States and social revolutions. A comparative analysis of France, Russia and China*. Cambridge, Mass.: Cambridge University Press.
- Stein, Lorenz von, 1967, On taxation. In: *Classics in the theory of public finance*, eds. R.A. Musgrave and A.T. Peacock, London: MacMillan (1885).
- Weber, Max, 1958, *Wirtschaftsgeschichte. Abriss der universalen Sozial- und Wirtschaftsge-schichte*. Berlin: Duncker & Humblot (1923).